

O potrebi stvaranja – Romski feminizam i suvremena umjetnost

Selma Pezerović |
10. prosinca 2021.

Foto: Nino Pusija/ ERIAC

Strategije kojima se koriste umjetnice romskog podrijetla suprotstavljaju se društvenom rasizmu i seksizmu s ciljem njihova propitkivanja. S obzirom na višeslojnost identiteta koji proizlaze iz povijesnih i društvenih odnosa susrećemo se s pojmom intersekcijske diskriminacije u kojoj se ti identiteti međusobno preklapaju i neodvojivi su jedan od drugoga. Tako se i umjetnice često poigravaju pojmovima roda u kombinaciji s klasom i etničkom pripadnošću ističući da one nisu onakve kako su stoljećima prikazivane na slikarskim platnima, kroz filmski projektor, na kazališnim daskama i u književnosti.

Unatoč razlikama u zajednicama Afroamerikanaca i Roma, u prirodi angažmana civilnog društva, njihovoj povijesti, mobilizaciji i političkom organiziranju, pronalaze se određene sličnosti u kojima je kapitalizam ovjekovječio feudalne odnose postavljajući ih u podređeni položaj. Tom temom bavi se i **Margareta Matache**, predavačica na Harvardu i romska aktivistica koja ističe da su Romi i Afroamerikanci od početka svoje povijesti ukrštali slične puteve kao i to da dijele

zajedničku borbu. Da umjetnost često i neminovno ocrtava društvenu sliku, kontekste i zbivanja, vidljivo je i u prikazivanju manjinskih skupina, koje su kroz povijest umjetnosti rijetko predstavljene realistično i s empatijom. Opsežan istraživački projekt crnačkog predstavljanja i sudjelovanja u povijesti umjetnosti iznjedrio je deset knjiga u pet svezaka pod nazivom *The Image of The Black in Western Art*.

Projekt je započeo 1960-ih godina kao odgovor na segregaciju u Sjedinjenim Američkim Državama, a podsjetimo se da je samo desetak godina kasnije u Londonu održan prvi Svjetski kongres Roma, kada je romska zajednica, ujedinjena i osnažena, započela na međunarodnoj sceni sama definirati svoju politiku. U tom procesu svakako se ističe i važan zadatak identifikacije i analize prikaza romske zajednice kroz povijest umjetnosti.

Zadnjih nekoliko godina, osobito porastom primjene informacijsko-komunikacijskih tehnologija i proširenjem digitalnih mogućnosti, vidljiv je porast platformi, prostora i izložbi kreiranih za promicanje umjetnosti i kulture, ali i za predstavljanje umjetnica i kulturnih djelatnica. **RomArchive**, romski digitalni arhiv, čini umjetnost i kulturu Roma vidljivima, ilustrirajući njihov doprinos europskoj kulturnoj povijesti. Kroz priče koje pričaju sami Romi, one o umjetnosti, politici, povijesti i stradanju, RomArchive stvara pouzdan izvor znanja dostupan na internetu, suprostavljajući se stereotipima i predrasudama pomoću činjenica. S druge strane, platforma **Romani Herstory** nudi prostor za dostignuća žena romskog podrijetla, prikazujući slojevitost njihova identiteta i djelovanja, a sve sa svrhom pružanja protunarativa onima koji su se usredotočili na muško iskustvo romskog života i kulture, što je rezultiralo nezainteresiranošću za ženska pitanja. *Mislim da je većina ljudi navikla gledati na Romkinje kao na objekte predstavljanja, ali rijetko kao na aktivne kulturne proizvođačice. Nažalost, Romkinjama je i dalje izuzetno teško ući u kulturne industrije. Često isključene iz tradicionalnih sredstava za proizvodnju i distribuciju, većina ih je radila u neovisnom sektoru što im je ponekad pogoršavalo njihovu nevidljivost. No to ne znači da Romkinje nisu ostavile važno kulturno naslijeđe iza sebe*, navodi Émilie Herbert-Pontonier, pokretačica navedene platforme. Tu je svakako vrijedno spomenuti **Europski romski institut za umjetnost i kulturu** (ERIAC), jedinstvenu organizaciju koja otvara prostor za predstavljanje umjetničkih

dostignuća, razmjenu kreativnih ideja i razvoj uzajamnog poštovanja kroz širenje znanja i pozitivne slike o Romima. Osim u Berlinu ERIAC je nedavno otvorio svoje prostore i u Beogradu. Također, pokrenut je i digitalni projekt suvremene umjetnosti **RomaMoma**, inicijativa ERIAC-a i OFF-Bijenala Budimpešta. RomaMoma djeluje kao forum za zajedničko promišljanje budućeg romskog muzeja suvremene umjetnosti, mjesta za uključivanje domaćih i međunarodnih, romskih i neromskih umjetnika, kulturnih stručnjaka, društvenih znanstvenika i civilnog društva.

Samopredstavljanje

ERIAC o sebi razmišlja i kao o feminističkom institutu pa je organizirao nekoliko događanja vezanih uz romski feminizam. Tako je istaknuta izložba pod nazivom *Romkinje tkaju Europu* organizirana 2019. godine, vrijedna u diskursu feminističke i umjetničke misli i dijaloga. Na izložbi su predstavljeni radovi umjetnica (i jednog umjetnika) iz Poljske, Rumunjske, Finske, Slovačke, Bosne i Hercegovine i Velike Britanije koji su pružili protunarativ onima koji Romkinje predstavljaju pogrešno, obično kao žrtve vlastite kulture, nazadne i promiskuitetne, a koji je kreirala (i artikulirala) neromska zajednica – od znanstvene i medijske, do one kulturno-umjetničke.

Anna Mirga-Kruselnicka, zamjenica direktorice ERIAC-a, na otvorenju izložbe je istaknula kako Romkinje imaju tendenciju da sebe vide puno drugačije od onoga kako ih većinsko društvo nastoji prikazati. *Imidž takozvane Ciganke stoljećima je oblikovalo većinsko društvo. Kroz književnost, u vizualnim umjetnostima, a kasnije kroz politike, istraživanja i medije – reprezentacija Romkinja oscilirala je negdje između romantizirane i hiperseksualizirane slike 'Carmen' do slike ciganske vještice, prosjakinje, lopova. Ova prikazivanja tretirala su Romkinje kao promiskuitetne i slobodne, a istodobno su one bivale zarobljene vlastitom tradicionalnom kulturom, kazuju te dodaje: Za nas Rome ili one koji su imali priliku svjedočiti intimnosti romskog života zajednice – znamo da je stvarnost puno drugačija. Romkinje su temelj romskih zajednica. Njihova uloga i utjecaj su neupitni. Kao prenositeljice kulture, one su i njezine ponovne izumiteljice. U tom smislu i sam opstanak romske kulture ovisi o Romkinjama.*

I romska zajednica, kao i ona većinska, nastavlja Mirga-Kruselnicka, organizirana je oko roda, a Romkinje se nose s višestrukom diskriminacijom, kao žene, pripadnice stigmatizirane etničke manjine, izložene većem riziku od socijalne isključenosti i siromaštva. Upravo takvo stanje ih je natjeralo da izazovu patrijarhalnu i rasnu represiju, također i putem umjetnosti, te kao i u slučaju drugih obojenih žena, svakodnevna borba Romkinja postala je temelj za postupnu pojavu romskog feminizma kao pokreta protiv nepravde. Tu bitnu ulogu igraju romske umjetnice koje snažno artikuliraju perspektive suvremenog romskog feminizma te kroz svoje radove utjelovljuju strategije rasnih i rodnih nepravdi koje su materijalizirane, utjelovljene i predstavljene kroz umjetnost. Također, na taj način one dovode u pitanje patrijarhalne strukture prisutne u svojim zajednicama i preispituju tradicionalne rodne uloge, objašnjava ona te dodaje: *U tom smislu Romkinje postaju buntovnice i revolucionarke, neustrašivo izazivajući različite oblike ugnjetavanja. Njihov otpor se rađa iz dubokog osjećaja ljudskosti i protivljenja svim manifestacijama društvene i kulturne nepravde.*

Samoostvarenje

Kao odgovor na sve navedeno umjetnost se koristi kao mjesto otpora, prostor u kojem se mogu osporiti hegemonistički narativi, a umjetnice se slijedom toga poigravaju stereotipima kako bi ga opovrgnule. Upravo tu metodu koristi i umjetnica **Emília Rigová** iz Slovačke koja ističe ironiju surađivanja s određenim stereotipom kako bi odredila koje njegove dijelove treba uistinu i osporiti. Tako je svjesna da možda time iznova rekreira stereotip, ali da je to nužno za njegovo mijenjanje. Promjena koja dolazi iznutra, iz romske zajednice, bitna je i za umjetnicu **Delaine Le Bas** iz Velike Britanije, koja navodi važnost promjene percepcije na svim razinama, jer su stereotipi usađeni u društvo proizveli to da *svi misle da znaju tko smo mi više nego mi sami*. Le Bas je sudjelovala kao umjetnica i kokuratorica oba izdanja **Romskog bijenala**, autentičnog festivala posvećenog umjetnosti i kulturi, nastalog po viziji njezinog supruga – Damiana Le Basa, koji je želio stvoriti fluidni festival, prilagodljiv vremenu i mjestu. To se pokazalo osobito važnim u ovogodišnjem izdanju Bijenala kada su umjetnici i umjetnice svoje radove mogli izložiti i putem digitalne platforme, učinivši ih dostupnim svima. I na Venecijanskom bijenalu održavaju se izložbe romske

kulture oslikavajući napore romske zajednice da predstavi svoju umjetnost na međunarodnoj sceni. Prva romska izložba postavljena je 2007. godine u okviru **52. Venecijanskog bijenala suvremene umjetnosti**, pod nazivom *Izgubljeni raj*, kustosice **Timee Junghaus**. Uključivala je radove romskih umjetnika i umjetnica predstavljajući transnacionalnu, suvremenu i aktualnu viziju za razmišljanje o iskustvu Roma. Na izložbama koje su uslijedile mnoge umjetnice imale su prilike izložiti svoje radove. Sljedeće godine, na 59. po redu Venecijanskom bijenalu, Poljsku će predstavljati umjetnica **Małgorzata Mirga-Tas**. Ona je također na ovogodišnjem Autostrada bijenalu na Kosovu, zajedno s lokalnom romskom zajednicom, predstavila rad *Herstories*, iznoseći sjećanja žena putem njihovih osobnih predmeta.

Unatoč negativnim slikama koje su i dalje prisutne, platforme suvremene umjetnosti, uključujući i bijenala, mogu dodatno potaknuti prikazivanje iskustva romske zajednice i vrijednosti romske kulture, kao i nuditi umjetnicima i umjetnicama put profesionalnog razvoja. Ovakva događanja vode k rješavanju trajnog izostanka djela romskih umjetnika u muzejskim programima i umjetničkim zbirkama, a u svrhu propitivanja kulturnih kreativnih industrija koje se često vode načelima društvenog i klasnog ekskluziviteta.

Umjetnički pokret Roma je raznolik jer okuplja umjetnike diljem Europe i svijeta koji se bave širokim rasponom tema i koriste različite alate za postizanje cilja. *Ponekad se umjetnička djela i politika ukrštaju i često umjetnici, samom svojom prisutnošću u različitim sferama svijeta, mogu stvoriti nove dijaloge o tome što je percepcija, a to, pak, daje zamah društvenoj pravdi i novim načinima na koje možemo vidjeti tko smo. No, to doista znači da svatko mora raditi na onome u čemu je najbolji u svom području kako bi se stvorio kolektivni učinak. Ne samo međusobna, već je i suradnja s drugima važna za napredak*, ističe Le Bas. Upravo neposrednost platformi, događanja i inicijativa suvremene umjetnosti nudi priliku da se romska zajednica uključi u dio javne rasprave, nudeći sigurniji prostor za istraživanje društvenih, kulturnih i inih pitanja, zauzimajući glavno mjesto za stolom kada se raspravlja o vlastitoj slici u javnosti. Da umjetnost postiže mnogo i dopire daleko, iznosi **Ildiko Nova**, umjetnica rodom iz Mađarske, s adresom u Kanadi, koja umjetnost vidi kao most prema mirnijem, ali i zanimljivijem, instant dijalogu, s dosegom široke publike u nadi da takvo

katarzično iskustvo uistinu vodi k pozitivnijim odgovorima. Ona u svom radu *Romska pripovjedačica* iznosi: *Nisam dobrodošla u suživot, prisiljena sam na segregaciju, a onda je moje naselje uništeno, predmet sam ilegalnih deložacija, moja je kultura prikladna za modne novotarije, mojem djetetu je ograničeno školovanje. Jesam li opasna ili je istina neugodna?* Potaknuta vlastitim iskustvom svjesna je potrebne dosljednosti i snage kako bi, kao žena, bila prisutna u kulturnom stvaranju i umjetničkom svijetu, kao i da se sustav potpore ženama treba temeljiti na odnosima razmjene znanja i iskustva.

Stanje ženskog rada u kulturi nije vidljivo samo kroz rodne razlike u plaćama nego i u podjednako značajnom jazu kada je riječ o rodnom predstavljanju. UNESCO-vo Globalno izvješće pod nazivom *Re|Shaping Cultural Policies 2018* navodi nejednaku plaću između muškaraca i žena u umjetničkom i kulturnom sektoru, kao i nedostatak vidljivosti i glasa koji imaju tendenciju ovjekovječiti višestruko rodnu diskriminaciju. Baš kako i sam Izvještaj naglašava, raznolikost kulturnih izričaja ostat će nedostižna ako žene ne budu u mogućnosti sudjelovati u svim područjima kulturnog života, kao kreatorice i producentice te kao građanke i potrošačice.

Društvo je takvo, neravnopravno. Čak i ako se to malo promijeni, svijet umjetnosti odraz je društva. Nije lako biti Romkinja i umjetnica. To je svakodnevna borba protiv prezira na svim poljima. Mislim da postoji i određeni prezir prema umjetnicima i umjetnicama općenito. U svojoj karijeri imala sam priliku predstaviti svoje umjetničke radove na mjestima asocijativne umjetnosti, koja su bila predana razmjeni i različitosti, osvrnula se na tu činjenicu i **Marina Rosselle** koja dolazi iz Francuske. Egzotični šarm Romkinje pretjerano je naglašen, nastavlja ona, te iako je teško odrediti kako su kroz povijest umjetnici gledali na svoje modele, u slikarstvu, čini se, prevladava moralna poruka u kojoj je Romkinja suprotnost poštenoj ženi. Taj narativ, već duboko ukorijenjen u umjetnosti i društvu, nagnao je i umjetnice da se poigravaju simbolima, porukama i u konačnici svojim tijelom, a sve s ciljem njegove demistifikacije.

Kod mnogih romskih umjetnica tijelo je zasigurno važno pitanje, istaknula je **Luna De Rosa** iz organizacijskog tima Romskog Bijenala, te mnoge od njih rade na području performansa i povezuju tijelo s društvenim kontekstom koji njime

upravlja i koji ga u biti definira. *Teme poput onih o pitanjima identiteta, rase, roda, seksualnosti te kontinuiranog nasilja i isključenosti nad onima koji se u društvu percipiraju kao 'drugi' vrlo su važne, na primjer u djelima Delaine Le Bas, kao i u fotografijama Valérie Leray i usredotočuju se na dva područja istraživanja, portrete (identitet) i mjesta (sjećanje).*

Samoodređenje

Dvostrukom diskriminacijom bavi se i izložba **Priče Roma** u sklopu projekta Muzeja osobnih priča koja govori o tradicionalnim vrijednostima i običajima, ali i bremenu tradicije i rodnoj nejednakosti. Tako su Romi i Romkinje, naseljeni na području Slavonije i Baranje, ispričali svoju osobnu povijest o važnim životnim trenucima te ju izložili digitalno i u prostoru 2019. godine. Među mnogim pričama našle su se i one o Snježani, jednoj od brojnih nepismenih Romkinja koja je snagom volje tek u kasnim dvadesetima krenula učiti pisati, Vedrani, prvoj Romkinji koja je svoju srednju frizersku školu predstavljala na međužupanijskom natjecanju ili ona o Jovani kojoj ples pomaže da se nosi s dvostrukom diskriminacijom kojoj je izložena kao mlada, neudana Romkinja. U sklopu Festivala tolerancije i uoči Međunarodnog dana sjećanja na holokaust, godinu ranije u Zagrebu je predstavljena izložba umjetnice **Ceije Stojke** *Rekvijem za Auschwitz*, čiji su radovi bili posudba iz berlinske Galerije Kai Dikhas. Stojka je kroz svoje slikarstvo oslobađala traumatsko sjećanje o provedenom vremenu u koncentracijskim logorima. U Hrvatskoj valja spomenuti **Talitu Jašarevski** koja je slikala i kiparila ponajviše kroz obrazovanje u srednjoj školi Primijenjenih umjetnosti i dizajna Zagreb te **Merjem Bajrami** iz Pule koja se bavi umjetnošću islamske kaligrafije.

Kolektiv ISTE, pod kojim djeluje grupa žena različitih manjinskih identiteta, okupljene na poziv umjetnice Andreje Kulunčić, osmislile su 2017. godine javnu kampanju u kojoj govore u prvom licu o problemima s kojim se susreću na svakodnevnoj i institucionalnoj razini. *Želim da me ljudi doživljavaju kao i svakog drugog čovjeka, a ne samo kao Roma*, stoji na plakatu koji prikazuje Romkinju koja drži dijete u naručju.

Identiteti izmaknuti od norme, u ovom slučaju i oni Romkinje (ali i muslimanke, crnkinje, tražiteljice azila), postaju objekt netrpeljivosti i meta nasilja koje će mijenjati oblik ovisno o identitetskom određenju ugrožena tijela, navode te dodaju kako one, *žene kolektiva ISTE, budući da su žene iznad četrdesete godine života i k tome manjinski identiteti, najmanje dvostruko prelamaju drugost, upisuju svoje tijelo u javni prostor poručujući da ne žele pristati na tiraniju statističkoga konstrukta te da u gradu, koji smatraju svojim, žele živjeti bez straha i poniženja.*

Koristeći svoje tijelo, razotkrivajući i neutralizirajući proturječnost identiteta, **Selma Selman**, umjetnica iz Bosne i Hercegovine, u svom radu *Superpozicija*, koji je izložila ove godine u Zagrebu, pokazuje da kao žena, Romkinja i imigrantica, može postati sve ono što okolnosti zahtijevaju od nje. Selman se također u svom ciklusu crteža suprostavlja mogućim manifestacijama takozvanog 'superpozicijskog intersekcionalizma'. *Moji crteži razotkrivaju i neutraliziraju percipirane konceptualne suprotnosti i proturječnosti, omogućujući publici da vidi fluidnost i mogućnost ugrađenu u odnose, prostore i vremena. Oni vizualiziraju različite načine reorganizacije identiteta, tijela i kultura*, iznosi Selman.

Zahvaljujući ženskom oku po prvi puta dobivamo svježiji pogled na ženski svijet, ali i kritičko preispitivanje potencijala ženskog kulturnog rada i udruživanja. Umjetnice ne odbijaju sudjelovati u širem romskom pokretu, dapače, one su dio njega, te pomoću umjetnosti negiraju patrijarhat i diskriminiranje koje također doživljavaju unutar vlastite zajednice. Izazivaju posjetitelje i gledatelje u njihovoj unaprijed stvorenoj slici o romskoj zajednici, opovrgavaju stereotipe koristeći vlastito iskustvo, strastveno i snažno iznoseći perspektive suvremenog romskog feminizma.

Ipak, nerijetko je prisutan diskurs o Romkinjama-umjetnicama, kao i ženama-umjetnicama, gdje se etnička i/ili rodna komponenta nužno veže uz njihov (umjetnički) rad. Kroz svoje znanstveno i umjetničko djelovanje, umjetnica **Barbara Bódi**, iz Mađarske, tijekom našeg razgovora navela je kako većinsko stanovništvo, trenutno, ne može razlikovati nijansiraniju i detaljniju prisutnost kreativnih trendova u stvaralaštvu umjetnica romskog podrijetla, pa stoga ne može ni napraviti stvarni pokušaj njegove realne interpretacije i uključivanja.

Njihovo znanje pokriva karakteristike romske likovne umjetnosti u autentičnom smislu, temeljeno na izvornim tradicijama, i usredotočuje se na isticanje romskog podrijetla kao naivnog ili 'podređenog', koje se na pogrdan način podcjenjuje. Kako se razotkriva podrijetlo umjetnice, etnička pripadnost nadjačava stvarnu kvalitetu i poruku djela. Od tog trenutka nadalje, umjetnice se često smatraju i klasificiraju kao romske umjetnice. Na taj se način njihova djela promatraju kroz etničku vizuru, zaključuje Bódi, čak i u slučajevima diplomiranih profesionalnih umjetnica.

Nastavno na to, Rigová navodi da iako zazire od plitkih oznaka poput *romske teme* odnosno *romske materije* koristi iste kako bi dosljedno stvorila novi narativ koji se odnosi na predstavljanje romskog tijela kroz povijest umjetnosti. Tako umjetnost djeluje kao čin otpora, buđenja i redefiniranja vlastitih prostora, iznimno produktivna i propitujuća. Na tom tragu Le Bas otkriva: *Uvijek govorim da sam umjetnica, moj rad je višeslojan i sastoji se od svih aspekata onoga tko sam, što imam i nastavljam doživljavati i kako se osjećam u ovom svijetu. To često dotiče toliko mnogo stvari da ih je teško svesti na samo nekolicinu komponenti.*

Osobni je izbor svakog umjetnika i umjetnice žele li se u svom radu pozabaviti antiromizmom kako u konačnici poentira De Rosa. Iako su mnoge umjetnice prihvatile raditi na taj način, stvarajući djela koja predstavljaju široj publici, a u svrhu redefiniranja vizualne percepcije romske manjine, ali i politike gledanja, nadamo se da će doći vrijeme kada će umjetnice moći biti samo – umjetnice. Onako kako one to i same žele.

Objavu ovog teksta podržala je Agencija za elektroničke medije, u sklopu potpore za novinarske radove.